

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С.Г.**, кандидат політичних наук
E-mail: svitlana.denisuyuk@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В.А.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний університет)
керівник **Андриєнко О.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)
керівник **Дичковська Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomyisl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені В. Даля)
керівник **Михайлюк В.П.**, доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського славистичного університету)
керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **Макарчук С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net
або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С.В.**, доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, м. Симферополь)
керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@gmail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А.Б.**, доцент
E-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Черкаський державний бізнес-коледж)
керівник **Васильчук Є.О.**, кандидат політичних наук
+3 8 067 735 51 17; +3 8 093 065 79 58
E-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С.М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477):329.733. «17–18»

Кривошея В.В.

Соборницькі ідеї в козацько–гетьманській державі (середина XVII –кінця XVIII ст.)

*Здійснено аналіз соборницької ідеї в козацько–гетьманській державі
середина XVII –кінця XVIII ст.*

Ключові слова: соборність, козацтво, гетьман, державність.

Усвідомлення в XVI ст. своєї окремішної етнічної спільноти було вимогою часу і реакцією на Люблінську унію. Проте адміністративний поділ Речі Посполитої мав завдання нівелювати всю державу, полонізувати і окатоличити всі її верстви в нових воєводствах. Спротив цим двом факторам (полонізації і католицизму) став стрижнем боротьби за соборність українців того часу. Розкол на ґрунті релігійному приніс в українське середовище ворожнечу на сотні років. Розкол людей призвів до розколу території. В сучасній історіографії досліджуваній проблемі присвячена незначна література [1, с.25;2;3;4, с.243–266].

Охоронцем територіальної окремішності була Київська митрополія. І не дивно, що однією з перших вимог козаків–повстанців було «щоб при руському народі скрізь у Короні і Литві залишалося владцтва і всі церкви» [5, с.52]. Своєрідним відображенням соборності православного населення колишньої Київської Русі були пом'яники чи синодики київських монастирів. Сама їх конструкція була відображенням єдності, що ще зберігалася від попередніх часів: вони поминали митрополитів і, що особливо важливо, єпископів різних регіонів, поруч з великими князями – князів різних уділів колись єдиної держави, впливових представників різних місцевостей. Лише в Межигірському монастирі поминали з Чуднова, Димера, Брацлава, Чечельника, Умані, Звенигородки, Яворова, Стрия, Кропивни, Черкас, Пирятини, Ромен, Сорочиниць, Білої Церкви, Фастова, Борисполя, Гоголева, Козельця, Остра, Березни, Полтави, Переволочної, Миргорода, Запорожжя, Любеча, Мозиря, Кричева [6, арк.1–330].

Вже у перших козацьких угодах з владою, підписаних Б. Хмельницьким, є термін Україна [5, с.45,47], який поширюється на значно більші території, ніж ті, які підлягали козацькій юрисдикції. Тяглість державності у Б. Хмельницького перекикається з думками «Кройніки» Феодосія Сафоновича (до речі, затвердженого на ігуменстві Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря гетьманом 2 (12) червня 1655 р. [5, с.168]): Київське князівство – Галицько–Волинське королівство – Запорозька Січ. Гетьман стверджував: «Як з давніших часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону» [5, с.51–52], тобто православна віра розглядалася ним як стрижень тогочасної української державності.

Запропонована О. Оглоблиним концепція двовладдя гетьмана і митрополита [7, с.121] дозволяє побачити дуальність процесу соборності – як церковної, так і світської – з двома центрами впливу – Києвом і Чигирином. Чигирин вважався гетьманською резиденцією [5, с.61], а місто Київ розглядалося як «место наше столечное» і оплот християнської віри, що перебуває під захистом козацтва [5, с.128]. Столицею іменував Київ Б. Хмельницький і пізніше [5, с.134] – він бачив у ньому стольне чи пристольне, головне місце колишньої держави.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

Дуальність впливів церковних і світських призвела до визнання головним ворогом внутрішньої єдності унії і уніатів. Розпочинаючи від Б. Хмельницького і закінчуючи П. Орликом, козацькі гетьмани вимагали, «щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована» [5, с.51]. «Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею» [5, с.52].

Тогочасне духовенство вело півстолітню виснажливу боротьбу за виживання, втрачаючи вплив, доходи, монастирі, єпархії, і тепер могло лише мріяти про стан, що передував Брестському собору 1696 р. Представники православ'я з захоплених уніатами регіонів постійно просили захисту і допомоги, яких митрополит надати не міг. Отже, гетьман мусів взяти на себе і функції оборонця православ'я. Він вважав, що митрополит «пастьор наш» [5, с. 88], а останній «ускаржал ми ся» [5, с.88] гетьману як світському правителю. Гетьман же просив у нього благословіння перед виходом у похід [8, с.144]. За гетьманування Хмельницького у 1655 р. відбулася зміна митрополита київського, ним став єпископ луцький і острозький Діонісій Балабан (? – 1663).

У релігійно-церковному питанні гетьман займав досить послідовну позицію. Щодо римської віри гарантувалося існування спеціально уфундованих костельів, але не на захоплених духовних маєтностях православних. «Щодо обрядів римської віри, з якою вони приєдналися до нас, то ми всі – Військо Запорозьке і наші нащадки – не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри» [5, с.234].

Б. Хмельницький був непримиреним ворогом унії, «як причини великого лиха» [5, с.234], вимагаючи «викорінення секти і унії» [5, с.234]: Він вважав, що всі церкви і церковні масти, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатами, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і передані духовенству грецької релігії [5, с.55]. Йому уявлялося важливим, щоб навіть назви унії «не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею» [5, с.52]. У цьому питанні гетьман стояв на позиціях київського духовенства, солідаризуючись з його боротьбою за єдність православної церкви. Тим самим він втягував його у спільні з козацтвом дії і сам втягувався у боротьбу Київської митрополії з її противниками.

Піднявши станове повстання, Богдан Хмельницький зумів на початковому етапі консолидувати й інші верстви українського населення під лозунгами боротьби проти поляків, уніатів і католиків. Проте варто звернути увагу на той факт, що ще у 1649 р. він вважав своєю вітчизною Річ Посполиту і входження до її складу України сумніву не піддавав. Підтвердженням цього є один із пунктів вимог Війська Запорозького під Зборовом у серпні 1649 р., в якому вказувалося: «якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх (захоплені у православних церкви – В. К.) будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів **вітчизни**» [5, с.55].

Українська шляхта була частково сполонізована й окатоличена, частково перейшла до унії. Ту частину, яка залишалась вірною своїй мові, православної релігії, гетьману необхідно було перетягнути на свій бік. Одним із перших кроків у цьому напрямку було викуп Б. Хмельницьким з татарського полону бранця Івана Виговського, до якого той потрапив після розгрому польських загонів під Корсунем. Останній був представником української шляхетської родини, яка протягом передвоєнних років активно відстоювала місцеві права і вольності проти поляків, католиків і уніатів на Овруччині та й усій Київщині. Батько Івана, Євстафій, був соратником воеводи київського Адама Киселя, і перебування його сина в татарському полоні поставило б на самому початку повстання козацтво у стан ворожнечі до української православної шляхти, що було б стратегічною помилкою. Допустити цього Б. Хмельницький не міг. Звідси і послідовно дотримуваний ним принцип: «Всі посади земські, гродські і міські по всіх воеводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воеводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри» [5, с.56]. Таке тлумачення провідної і монопольної ролі православної шляхти на теренах Київського і Чернігівського воеводств давало можливість гетьману повернути на свій бік якомога більше представників шляхетського стану. Втім вимоги займати уряди земські, підкоморні і гродські у

Київському та Чернігівському воеводствах лише шляхтичами грецького віросповідання фактично поширювалися лише на міських урядників, оскільки земські і підкоморні установи не функціонували.

Козацька держава була першим кроком до оформлення ядра майбутньої соборності України. Згідно пунктів угоди від 24 лютого 1649 р. козацька територія визначалася в такий спосіб «Київське воеводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воеводств по Кам'янець–Подільський» [5, с.49].

Зборівський мир гарантував православній церкві рівні права з католицькою по всій території Речі Посполитої, що зберігало право ідейного впливу на позазборівські українські території і ставало підставою для подальшого розширення української державності. Територія ж тепер обумовлювалася таким чином: «від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтиніві, Павлочі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... А з другого боку Дніпра в Острополі, Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [5, с.58].

У лютому 1649 р. у Переяславі в проект угоди з польськими комісарами потрапили вимоги кордону через який ні коронне, ні литовське військо не мали переходити («далі Кам'янця не заходило. Наше, в свою чергу, має зупинитися біля Случа. Межою є Горинь» [5, с.47]). Вещо іншому формулюванні, але при збереженні сутності вони потрапили до третього пункту угоди, але пункт другий мав узагальнюче уточнення, що Військо Запорозьке «впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воеводства» [5, с.49].

Стосовно Великого князівства Литовського Б. Хмельницький декларував давню дружбу: Литовське князівство «проти нас війни не починало та завжди було дружєлюбним» [5, с.89–90]. 27 лютого 1649 р. гетьман з Переяслава вислав на територію князівства військових товаришів Максима Нестеренка Бута (колишнього полковника корсунського) і Созоровського (можлива, Саборовський) до князя Радзивілла з повнаваженнями карати на смерть козаків, які чинять будь-які кривди у ВКЛ.

Проте боротьбу за ці землі козацтво вело постійно. Під Загалем в Білорусі вирубано дощенту кілька тисяч козаків, а їхнього вождя Голоту було вбито [9, с.22], – занотував литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл. За свідченнями німецького часопису «Театр Європи», «Мозир, котрий відмовився здатися, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом» [9, с.24]. В Бобруйську карателі влаштували побоїще: після штурму міста місцевий полковник і 8 старшин були посаджені на палі, 40 представникам старшини стяли голови і насадили на палі, 270 відрубали праву руку [9, с.24].

Хмельницький призначив полковника чигиринського Станіслава–Михайла Кричевського наказним гетьманом над вісьмома полками на півночі козацької держави. Його підтримував Ніжинський полк Шумейка, Переяславський полк був спрямований на Гомель, а Чернігівський – на Полоцьк.

У січні 1654 р. Б. Хмельницький призначив полковником у Білу Русь, тобто «на пограничу» [5, с.179] з ВКЛ, Івана Нечая при чому до його реґіменту включалися Могилев, Чауси, Новий Бихів, Гомель «и інших мест и местечек и сел» [5, с.179]. Гетьманський універсал 31 березня (10 квітня) 1656 р. «всю шляхту повету Любецкого» [5, с.184], включив у козацьку юрисдикцію. Тут виникла Лоївська і Любецька сотні Чернігівського полку, остання з яких проіснувала до кінця полково-сотенного устрою в Україні.

Хмельницький був свідомий свого обов'язку захищати території, що потрапила під козацьку юрисдикцію. У березні 1650 р. він заявляв, що «від усіх прикордонних чужих держав землі берігтимемо, щоб ніякий ворог не міг шкодити Короні Польській» [5, с.102].

Фактично саме гетьману вдалося сформулювати і розпочати практичне втілення в життя лозунгу соборності колишніх земель Київської Русі, що на той час входили до складу Речі Посполитої. Стосовно Польщі і Великого князівства Литовського він заявляв: «... **они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запорозьского Войска и до Белой Руси, по тем границам, как владели благочестивые великие князи...**» [10, с.117]. Як бачимо, Богдан визначає кордони з півночі – Велике князівство Литовське без Білорусії, на заході – в кордонах давніх кня-

зівств. Дещо точніше західні кордони вимальовувалися у такій фразі Хмельницького: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділлю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». Як східні фігурували кордони Московської держави.

Таким чином, програма Хмельницького передбачала утворення держави з українсько-білоруським населенням в рамках державних кордонів, колись підвладних великому князю Київському, без земель, що знаходились під владою царя.

Цю програму підтримала церква, вона відповідала її завданням повернення єпархій Холмської, Турово-Пінської, Брестської, що знаходились на західних і північних кордонах створюваної держави. Ця програма була співзвучна також інтересам православної шляхти, яка мала в цих землях родинні зв'язки, землі чи права на них. Вона відповідала інтересам українсько-білоруських православних представників усіх верств населення цих регіонів.

Версії автономізму отже, лишалися у минулому. Якщо С. Наливайко виступив з проектом творення окремої козацької території між Дністром та Бугом, то програма Хмельницького – це вже програма державотворення, і не лише станова. Проте Білоцерківський мир 1651 р. завдав тимчасового удару практичному втіленню в життя ідеї великої держави. Козацька територія була де-юре згорнута до кордонів Київського воєводства. Проте, козацтво Брацлавщини і Чернігівщини не погодилося з таким розвитком подій. Полковник брацлавський Нечай, охороняючи свої території, загинув, а полковника чернігівського Подобайла, який також очолював рух опору, гетьман вимушений був навіть закувати в кайдани у Чигирині [11, с. 70]. Полк же Дзиковського взагалі перейшов на Слобожанщину [12]. Вимога прав і вольностей козацтва згодом перетворилася у вимогу автономії козацького регіону.

В сучасній історіографії існує спроба визначити етапи діяльності Б. Хмельницького, спрямованої на вироблення та втілення в життя ідеї соборності Української держави. Вона має такий вигляд:

«1-й етап (січень – листопад 1648 р.) охоплює розвиток суспільно-політичних поглядів гетьмана від **вимоги автономії козацького регіону** до появи задумів домогтися національно-політичного самовизначення (на основі автономії) українського народу;

2-й етап (грудень 1648 – серпень 1649 рр.) відзначається завершенням процесу формування ідеї соборності незалежної України й невдачею першої спроби її реалізації;

3-й етап (серпень 1649 – квітень 1655 рр.) припадає на час боротьби козацької України за збереження свого існування, внаслідок чого Б. Хмельницький змушений був лише епізодично вдаватися до політики реалізації і програми возз'єднання українських земель;

4-й етап (травень 1655 – липень 1657 рр.) характеризується активними діями уряду, спрямованими на реалізацію ідеї соборності, що стала провідною у політичному курсі великого гетьмана» [1, с. 25].

Щодо цієї періодизації зробимо декілька зауваг. По-перше, у 1649 р. ідея соборності етнічно українських земель ще не відокремилася як самостійна з ідеї соборності руських земель, підвладних київським князям (тобто українсько-білоруської соборності). У зв'язку з цим величезне значення для становлення ідеї української соборності мало «коригування» гетьманської політики з боку російського царя стосовно білоруських земель. Маються на увазі бойові дії козацьких полків проти російських військ у Білорусії, в результаті яких ідея українсько-білоруської соборності втратила одну із її складових – землі і населення Білорусії.

Викликає сумнів і теза про те, що ідея соборності стала провідною в діяльності гетьмана в 1655 – 1657 рр. У 1654 р. російський цар визнав владу гетьмана і від нього як зверхника українських територій була прийнята присяга. В цьому році Б. Хмельницький уже іменував царя титулом «всєа Великая и Малія Росія» [5, с. 156, 157]. Польський наступ 1655 р. на територію козацької держави гетьман іменував як напад уже «на Україну» [5, с. 173].

У зв'язку з цим розглянемо політику гетьмана щодо Західної України як не козацького регіону. Перший західноукраїнський похід гетьмана не дав жаданих наслідків. З нашої точки зору, це пояснюється тим, що Військо Запорозьке не отримало в цьому

поході загальнонародної (від шляхти, посполитства, міщанства, духовенства, купецтва) підтримки місцевого населення.

Існує думка, що «...замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель (як це радили Кривоніс і Гловацький) та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полків, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступові супротивника, він (Хмельницький) добровільно, без боротьби, віддав йому весь цей регіон» [13, с. 72]. Навряд чи такий закид справедливий. Західноукраїнський регіон був етнічно українським, але не козацьким і станом його підтримка козаків і їх гетьмана була незначною. Станові протиріччя тут вирізнялися більш яскраво, ніж етнічна єдність.

У жовтні 1655 р. гетьман заявив під стінами Львова: «ми не бажали пролиття невинної християнської крові і не давали до цього найменшого приводу... коронні війська наступали на нас і тепер аж сюди завели за собою» [5, с. 173]. Корінні полки вже віддали значну частину свого кадрового потенціалу на формування як лівобережних (Ніжинського, Чернігівського, що простежується досить виразно генеалогічно), так і подільських, волинських, поліських, білоруських полків. А з західноукраїнського місцевого населення, як свідчать факти, створити більш-менш постійні полки не вдалося. Козацькі частини не відчували себе так, як на Поділлі чи Волині, тим паче так, як у споконвічно козацьких районах. Цим, мабуть, у поєднанні з усіма іншими чинниками, які наводяться в існуючій історіографії і не суперечать сказаному, пояснюється відхід Богдана Хмельницького. Теоретична програма державотворення спіткнулась на практичному питанні об'єднання в соборній державі етнічної спільноти, яка мала свої регіональні особливості і відмінності.

У результаті державотворчої діяльності Богдана Хмельницького і його соратників утворилася українська держава, яка в «територіальному відношенні охоплювала половину етнічних українських земель» [14, с. 31].

Сплав казацько-станових і різнокорпоративних інтересів, які відстоював гетьман і його соратники, дозволили виникнути такому оригінальному територіально-адміністративному утворенню як Українська козацька держава. А пошуки її легітимізації під лозунгом «я буду триматися того пана, який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці» [15, с. 464] призвело до її багаторічного фактичного існування без світового юридичного визнання. Т. Чухліб пояснює таку позицію тим, що Хмельницький дотримувався концепції полівасалітетної підлеглості і допускав заміну одного протектора іншим [16, с. 64–65].

Між іншим у титулуванні польського короля відображався і титул великого князя руського, волинського, київського, чернігівського [17, с. 32, 48], який делегував управління цими підтитульними територіями воєводам руському, волинському, брацлавському, київському, чернігівському. Польський король не позбувся титулування «*magnus dux*» і пізніше до «*руський, київський, волинський чернігівський*», ще й додав «*подільський*» [17, с. 497]. Тому про визнання якогось українського державного утворення за Б. Хмельницького з боку польської влади говорити не варто.

Взаємини гетьмана і підвладної Війську Запорозькому території та інституцій на ній ретроспективно простежуються в універсалі Богдана Хмельницького шляхті Пінського повіту. При чому забезпечення позицій універсалу Б. Хмельницький гарантував «Військом Запорозьким за нас і наших нащадків» [5, с. 235].

Гетьман перейняв королівські функції. На його користь вилучалися землі королівщини. Васальні права, які тільки хто мав здавна надані королями, залишалися і гарантувалися на майбутнє гетьманом. Гетьманські універсали замінили королівські привілеї. Гетьман став регулятором не лише козацької республіки, але і копоративного суспільства («города не могу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу» [18, с. 101]). Гетьман перебрав на себе королівську монополію затвердження війтів головних міст (універсал 8 листопада 1649 р. про затвердження чернігівського війта [5, с. 93–94]). Фактичну концентрацію влади у руках гетьмана засвідчує і його звернення до російського царя, яке було здійснене ним від імені трьох суб'єктів: 1) самого гетьмана, 2) Війська Запорозького 3) і всього миру «християнського російсько-

го» [19, с. 67]. До третього суб'єкту, від імені якого Хмельницький говорив, належала шляхта («как духовным и, мирским людям») [19, с. 68].

В результаті державотворчої діяльності Богдана Хмельницького і його соратників утворилась українська держава, яка в «територіальному відношенні охоплювала половину етнічних українських земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої» [14, с. 31].

Лінію Богдана Хмельницького на соборність українських земель продовжував гетьман Іван Виговський. У проектах Гадацької угоди про утворення Князівства Руського простежується тяглість ідеї соборності українських земель (хоча й в урізаному козацькому варіанті). Проте у затверженому сеймом варіанті згадувалось лише один раз і то як щось загальнотеоретичне. Восени 1660 р. під час підписання Чуднівського договору козаки добровільно зреклися ідеї «князівства Руського» [20, с. 360] («саме Військо Запорозьке за непотрібне також князівство розуміє») [21, с. 111].

Після корсунської ради 1661 р. на вальний сейм до Варшави поїхала делегація, яка мала відстоювати, щоб у трьох воєводствах (Київському, Брацлавському і Чернігівському) всі уряди займала лише православна шляхта, а у п'яти воєводствах (Руському, Волинському, Подільському, Белзькому, Холмському), а також у ВКЛ – почергово православними і католиками [21, с. 111].

Історія завдавала один за одним удари по українській соборності. Андрусівський мир 1667 р. розірвав навпіл гетьманську державу: на Правобережжя, що переходило до Речі Посполитої і Лівобережжя, яке закріплювалося за Московською державою. З окремим автономним статусом існували Слобідська Україна та Запорозька Січ.

У ході громадянської війни в Україні проблема соборності українських земель звулилася до проблеми єдності козацьких тогочасних і сьогобічних земель. Останньою заявою більш широкого геополітичного мислення була інструкція для делегації під час переговорів, надана гетьманом Іваном Самойловичем у 1685 р. В ній зазначалося: «Понежеж вся тогочасная Днепра сторона – Подолия, Волянь, Подляше, Подгорье и вся Червоня Русь, которых славныя и старинныя мемта Галич, Львовь, Перемышль, Ярославль, Люблинь, Владимирь, Острогъ, Заславле, Корецъ и иншия находятя, всегда монархов российских отъ початку бытъя здешних народовъ належали и тылько сто летъ з невеликимъ злишкомъ тому времени полское стороны незычливостяхъ, же оны всегда на упадок Российской монархии чыгають, безгрешно было бы преславное царство российской стороне свое искони вечное, хотя по троху одисковати при Божой помочи, углядаючи способного времени» [22, с. 355].

На середину 80-х рр. XVII ст. припадає юридичне оформлення розтину українських земель поміж московською, польською і турецькою державами.

Об'єднавчий рух на Правобережжі деякий час очолював фастівський полковник Семен Палій. Але обережна політика російського уряду щодо польсько-російського кордону стала на заваді цим козацьким спробам. Проте навіть гетьман Іван Скоропадський ще іменувався як «подданий его царского величества обоих сторон Днепра гетьман со всем войском Запорожским» [23, с. 235].

Згодом правобережне козацтво, а відповідно й український адміністративно-територіальний устрій було ліквідовано Польською державою; ідеї прилучення до лівобережної Гетьманщини слобідських полків зазнали краху; Запорозька Січ, її людрність і територія стояли у перманентній опозиції до гетьманського уряду; частина українських земель Правобережжя у Польщі була відірвана Туреччиною; поділи Польщі призвели як до возз'єднання частини українських земель, так і їх роз'єднання тепер уже між Російською і Австро-Угорською імперіями.

У XVIII ст., на відміну від попереднього, ідейні засади соборності знаходять своє відображення не в діяльності гетьманів, а у козацьких літописах. «Літопис Самовидця», літопис Самійла Величка, літопис Граб'янки, «Історія Русів» – один за другим розкривають і підтримують ідею соборності українських земель, чітко визначаючи, що етнічним кордоном є Вісла, за якою уже мешкали поляки. У «Самовидця» перелік полків – це соборна козацька Україна. На Правобережжі на захід: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Лисянський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Кальницький, Могилівський, Животовський полки, «аж і поза Дністром коло Галича ... тут волости усі городи, опроч тилко самого єдиного Камянна Подолского, аж поза

Костянтинов Старій» [24, с. 57], на півночі: «у Овручом особливий полковник зоставал, до котрого усе Поліся належало» [24, с. 57], на схід «на Задніпру»: Переяславський, Ніжинський, Чернігівський «во всею Сіверю аж по Гомель и Дроков, и Мглин», Прилуцький, Ічнянський, Лубенський, Іркліївський, Миргородський, Полтавський, Зінківський полки. Дещо пізніше згаданий Київський полк [24, с. 59].

Так, автор «Історії Русів» стверджував: «Князь, Іван Васильович Четвертий, названий Грозним, злучивши багато Князівств Руських воєдино, в році 1547-му перейменував себе з Князя на Царя і Самодеравця Московського, і відтоді завше вже Царство Московське і його володарі сею назвою титулувались з перейменуванням, нарешті, Царства Московського на Російське, яке, на відміну від Чермної і Білої Русі, звалось Великою Росією; ті ж обидві Русі вкупі названі тоді Малою Росією» [25, с. 41]. Гадацький полковник Григорій Граб'янка стверджував, що козаки: «І до сьогодні ... відстоювали її (землю – В.К.) цілком і навіть розширило, що і засвідчили землеміри на кратах світу, виділивши в них воєводства Київське, Чернігівське, Брацлавське та Подільське, де протікають ріки Дністро, Буг, Горинь, Дніпро, Десна та Сураж, а звідти до Чорного моря» [26, с. 11].

Для С. Величка 1702 р. Правобережжя, Волинь, Галичина виступала як «частка вітчизни нашої україно-малоросійської» [27, с. 27]. О. Рігельман звернув увагу на північний кордон: «Горенюю до Припеті і чрез Припеть до Бихова» [28, с. 164]. Григорій Покас в своїй праці «Дві гісторії малоросійських козаків» звертав увагу, що етнічно українські землі простягалися аж до Дону, включаючи Слобожашину, а Правобережжя «случаймо, на время досталась полякам» [29, с. 703, 706].

Протягом існування козацько-гетьманської держави ідея соборності української земель пройшла два етапи: 1) зародження і практичної боротьби за соборність (1648 – середина 80-х рр. XVII ст.), 2) пам'яті про козацьку соборність. При цьому кожен з етапів мав по два періоди. В першому віховим став 1659 р., коли козаки були вимушені покинути терени Биховщини. Пам'ять про соборність в рамках козацької державності мала також два періоди: перший репрезентували літописці, а другий – канцеляристи.

Список використаних джерел

1. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648–1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24–25 жовтня 1995. / Валерій Степанович Степанков. – К., 1996.
2. Гушуляк І. Л. Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації / Іван Леонідович Гушуляк, Володимир Володимирович Кривошея, Валерій Федорович Солдатенко, Вячеслав Дмитрович Яремчук. – К.: Видавництво «Бібліотека українця», 2000. – Кн. 1. – 149 с.
3. Кривошея В. Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII – початок XX ст.) / Володимир Кривошея // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник наук. праць. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 1999. – С. 50 – 60.
4. Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Іван Дзира. – К., 2006. – 566 с.
5. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К.: НАН України; Ін-т історії України / В. Смолій (ред. кол.), І. Крип'якевич (упоряд.), І. Бутич (упоряд.). – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
6. ІР НБУ. – Ф. Лебедев. – №565. – 330 арк.
7. Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995.
8. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Юрій Андрійович Мицик // Українській історичний журнал. – 2001. – №1. – С. 134 – 147.
9. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні / Юрій Мицик // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 12 – 38.
10. Воссоєдинение Украины с Россией. Сб. док. и мат. – Т. 2. – М.: : Издательство АН СССР, 1954. – 585 с.

11. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) / *Володимир Володимирович Кривошея*. – Ч. 1. – К.: ПІЕНД НАНУ, 1998. – 269 с.

12. Пиріг П. До історії полку Івана Дзиковського / *Петро Пиріг* // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 – 25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996.

13. Смолій В. А. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації / *Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков*. – К.: «Альтернативи», 1997. – 367 с.

14. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / *Олександр Гуржій*. – К.: Основи, 1996. – 223 с.

15. Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. – К., 1898. – Т. 1. – /2/, /VI/, 616 с.

16. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / *Тарас Чухліб*. – К.–Нью-Йорк, 2003. – 518 с.

17. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. // Укладач: П. Кулаковський. – Остріг–Варшава–Москва, 1999.

18. Флорія Б. Богдан Хмельницький і «турецька протекція» / *Борис Флорія* // Київська старовина. – 2001.

19. Документи Богдана Хмельницького / *Упор. І. Крип'якевич та І. Бутчик*. – К., 1961.

20. Volumina legum Regni Poloniae et Magni dukatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko.–Petersburg, 1859. – Т. IV.

21. Горобець В. Спроба імплантації козацького Гетьманату в соціо-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р. / *Віктор Горобець* // Київська старовина. – 2001. – №3.

22. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования / *Николай Иванович Костомаров*. – Кн. 6. – СПб., 1905.

23. Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – М., 1853.

24. Літопис Самовидця / упор. Я. І. Дзира; редкол.: А. Д. Скиба (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.

25. Історія Русів. Український переклад Івана Драча. – К., 1991.

26. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

27. Величко Самійло. Літопис. – Т. 1. – К., 1991.

28. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., «Либідь», 1994. – 768 с.

29. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVII – XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище) / *Микола Корпанюк*. – К.: «Смолскіп», 2005. – 903 с.

Кривошея В.В. Соборницькі ідеї в казацько-гетманському державстві (середина XVII – кінець XVIII ст.)

Аналізуються соборницькі ідеї в казацько-гетманському державстві середини XVII – кінця XVIII ст.

Ключеві слова: соборність, казачество, гетман, державність.

Kryvosheya, V.V. Sobornist' ideas in Cossacks Hetmanate in the middle XVII – late XVIII
The article analyses sobornist' ideas in Cossacks Hetmanate in the middle XVII – late XVIII.

Key words: sobornist', cossacks, hetman, statehood.

УДК 808.5 «17»

Коваль Д.П.

Роль Ф.Прокоповича в оновленні навчального курсу риторики в Києво-Могилянській академії на початку XVIII ст.

Розглядається внесок та роль Ф. Прокоповича у вивчення риторики в Києво – Могилянській академії на початку XVIII ст.; аналізується праця вченого «Про риторичне мистецтво» і прослідковується вплив цієї роботи на подальший розвиток ораторського мистецтва.

Ключові слова: риторика, ораторське мистецтво, Києво-Могилянська академія, схоластика.

При вирішенні онтологічних і гносеологічних проблем в Європі XVII–XVIII ст. особлива роль належала риторичній, у рамках якої розвивалася раціоналістична теорія пізнання і філософсько-раціоналістична картина світу. Цей факт знайшов своє вираження уже в одній з перших російських «Риторик», виданих церковнослов'янською мовою єпископом Макарієм (1617 – 1619). Видання посібників по риторичній практиці протягом XVII ст. здійснюється для вивчення основ красномовства в парафіяльних школах, колегіях, колегіумах, а пізніше в духовних семінаріях та вищих навчальних закладах [10, с.48].

Основним завданням цієї статті було проаналізувати та переосмислити внесок Ф. Прокоповича у розвиток риторичної науки як науки і як навчального предмету.

Над проблемою розвитку риторичної науки у стінах Києво – Могилянської академії вчені займалися починаючи з XIX ст., серед них виділяються такі як Асоченський В.І.[1], Булгаков М.[2], Голубев С.Т.[3], Петров Н.[9], Чистович І.[14]. У середині та у другій половині XX ст. вчені продовжили досліджувати розвиток ораторського мистецтва у XVIII ст., серед них виділяються такі: Копелевич Ю.Х., Мацько Л., Нічик В, Петров Л.А., Петтіч С.Л., Смирнов В. Г.

Академічну риторичну в першій половині XVIII ст., за великим рахунком, вивчали за латино – польськими підручниками. Ф.Прокопович пояснював низький рівень академічної риторичної ігноруванням класицизму і лояльного ставлення до думки, що красномовству можна навчитися лише в польських навчальних закладах. Найбільше критики з уст вченого вилилось на зміст і форми церковного красномовства. Ф. Прокопович розпочав викладати риторичну в Києво-Могилянській академії з вивчення основоположних ідей класичної теорії красномовства. Тому переважно вплив мислителя на розвиток академічної риторичної науки і виразився в її розділі про церковні проповіді.

У 1706 р. ставши викладачем риторичної в Києво-Могилянській академії вчений написав підручник з риторичної під назвою «Про риторичне мистецтво», що був позбавлений схоластичних вигадок і сліпого наслідування польської літературної спадщини.

Трактат (звід лекцій) Ф. Прокоповича «Про риторичне мистецтво» – явище виняткове та яскраве в історії філософської думки. Цінними для розвитку педагогічної думки у цій роботі є освітні ідеї вченого. Вчений писав, що Оратор, у даному випадку вчитель, користуючись знаннями закономірностей людської психіки, повинен впливати передусім на почуття слухачів. Вчитель, розповідаючи про будь-який предмет, має показати його значення, і так про нього говорити, щоб учні уявляли предмет розповіді. Те, що сприймається наочно, більше хвилює, ніж те, чого не видно. Якщо оратор хоче викликати те чи інше почуття у слухачів, він повинен передусім перейнятися ним сам [11, с.14].

Праця «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокоповича була написана на латинській мові і складалася з десяти книг: 1. Загальні настанови; 2. Про винахід аргументів і ампліфікації; 3. Про розташування; 4.Про прикраси; 5. Про збудження почуттів; 6. Про спосіб написання історії і про листи; 7. Про судовий і нарадчий рід красномовства; 8. Про епідектичний або похвальний рід красномовства; 9. Про церковне красномовство; 10. Про виголошування і пам'ять [6, с.281].

Перша книга цієї роботи є вступною до предмету вивчення риторичної науки і наочно демонструє прихильність вченого до європейських наукових надбань та ідей. Вона